

**І
ЛІТОПИС
УКРАЇНСЬКОГО
КРАЄЗНАВСТВА**

УДК 908(477.4)“19”(081)

Віктор Прокопчук (м. Кам'янець-Подільський)

ОСНОВНІ ФАКТОРИ АКТИВІЗАЦІЇ КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В 20-ТІ РОКИ ХХ СТ.

У статті розкриваються передумови активного розвитку краєзнавства на Правобережній Україні в 20-ті роки ХХ ст. в умовах становлення радянської влади.

Ключові слова: краєзнавство, передумови, “зоряний час”, музейне краєзнавство, пам'яткознавство, Правобережна Україна.

20-ті роки ХХ століття справедливо вважають особливим періодом в історії українського краєзнавства, у тому числі — на Правобережжі. Цей період сучасні дослідники йменують “зоряним часом” українського історичного краєзнавства¹. Змістове наповнення цих понять становить інтенсивність краєзнавчих досліджень, масовість цього науково-громадського руху, рівень його організованості.

Мета цього дослідження полягає у вивченні факторів, які справили визначальний вплив на краєзнавчий рух на Правобережжі та в Україні загалом на етапі зародження й становлення радянського суспільного ладу. Ставиться завдання визначити основні причини “зоряності” краєзнавства першого десятиліття радянської влади, сконцентрувати увагу на розкритті досвіду діяльності краєзнавців другої половини ХІХ — початку ХХ ст., доби національно-визвольних змагань 1917–1920 років.

Аналізуючи комплекс архівних джерел і наукової літератури, неважко помітити, що цьому феномену, звичайно, є пояснення. Передумови бурхливого розвитку історико-регіонального дослідництва почали активно формуватися зразу ж після приєднання Правобережної України до Росії. З різних причин на цій території розпочалося всебічне вивчення історії, географії, природи, етнографії, фольклору, становлення й випробування нових наукових і громадських форм дослідництва: церковного, музейного, бібліотечного та архівного. Відпрацьовувалася методика досліджень, з'явилися нові установи, товариства, осередки, друковані органи, формувалися кадри дослідників.

Великий вплив на піднесення духовного життя і краєзнавства як своєрідної форми його прояву справили повалення самодержавства, національно-визвольна боротьба, що

точилася протягом 1917–1920 рр., факт проголошення самостійної української держави, що започаткував національно-культурне відродження України. Діяльність Української Центральної Ради та її уряду, Української держави гетьмана П. Скоропадського, Директорії в галузі освіти, науки, культури хоч і була нетривалою в часі, все ж сприяла появі українських закладів науки та освіти, бібліотек, музеїв, пам'яткоохоронних органів, об'єднанню на цій основі тисяч дослідників, поширенню краєзнавства на периферії.

Не слід скидати з рахунку і факт припинення шестирічної війни — Першої світової та братовбивчої громадянської, переходу до мирного життя, плідотворної праці, повернення з евакуації установ, закладів, відродження їх діяльності. І хоч експеримент в усіх галузях суспільного буття, що розпочала радянська влада, проходив складно, з великими помилками і прорахунками, все ж обіцяв небачені блага в першу чергу бідним, втягував в активне життя широкі маси робітників, селян та інтелігенції. Боротьба з неписьменністю, розвиток освіти стимулювали інтерес до знань, пізнання минулого, його героїчних і трагічних сторінок.

До факторів, що сприяли масовості краєзнавчого руху, варто зарахувати і слабкість більшовицької влади в перші роки свого існування, а звідси — загравання з різними політичними силами й рухами, політика коренізації, українізації, державний тиск на зросійщений державно-політичний апарат, що об'єктивно сприяло національно-культурному будівництву, створенню сітки наукових, освітніх та культурних закладів, масовому виданню україномовних газет і журналів, наукових збірників, книг.

Для українських державно-політичних та науково-громадських структур важливе зна-

чення мав приклад Москви. Намагання росіян підпорядкувати краєзнавчий рух розвитку продуктивних сил привело до створення на початку 20-х років Центрального бюро краєзнавства, його друкованих органів, товариств, гуртків і спонукало українців до більш активних дій, до державного сприяння краєзнавчому рухові мас, що набирав все ширшого розмаху.

Особливе значення для наступників мав досвід краєзнавців ХІХ — початку ХХ ст. 1793 року Правобережна Україна була приєднана до Росії, залишаючись як єдине адміністративно-територіальне формування під управлінням Київського, Волинського й Подільського генерал-губернатора. За короткий час відбулося повернення церков і парафій до православної віри, відродження православних єпархій з усіма їх атрибутами — консисторіями, духовними училищами, семінаріями, академією. Назріла потреба звернутися до витоків православ'я. Російське самодержавство, враховуючи більш як 350-літнє перебування регіону в складі Польщі, всіма заходами прагнуло нейтралізувати пропольські настрої, довести споконвічність зв'язків, давність слов'янського коріння, розробити під певним ідеологічним кутом місцеву історію і включити її до загальноросійської. У середині ХІХ ст. синод запропонував єпархіальним управлінням здійснити опис церков і парафій. Саме тоді історико-регіональні дослідження набули організованого характеру, зародилися державні і громадські форми краєзнавства, різні його структури, пройшли становлення історичне, етнографічне, музейне, пам'яткознавче, архівне краєзнавство, методика відбору й опрацювання джерельного матеріалу.

Великий вплив на масовий краєзнавчий рух 20-х років справила ближча в часі краєзнавча діяльність українських істориків, культурно-освітніх установ і закладів Української Центральної Ради та її уряду — Генерального секретаріату, гетьманської Української держави і Директорії УНР 1917–1920 років. Цей етап краєзнавчого життя в Україні досліджений недостатньо. Більш повно простежено розвиток освіти, “Просвіти”, діяльність УАН з вивчення регіонів, краєзнавчу працю створеного 1918 року Кам'янець-Подільського державного українського університету. Можна цілком обґрунтовано твердити, що 1917–1920 рр. стали етапом прикладання максимальних зусиль до збереження краєзнав-

чого досвіду попередників, рятування історико-культурних пам'яток й закладання підвалин нового за змістом, а по деяких напрямках і за формою українського краєзнавства.

Ознаки нового особливо проявилися в розбудові освіти, впровадженні в навчання і виховання рідної мови, елементів краєзнавства, українознавства². Керівники Центральної Ради 28 березня 1917 добилися від Тимчасового уряду запровадження в народних школах Київського навчального округу “навчання усіх предметів українською мовою при умові забезпечення учнів-неукраїнців навчанням російською мовою”, а 8 серпня — відкриття 2 українських державних гімназій³. Зусиллями генерального секретаря освіти І. М. Стеценка здійснювався перевід освіти на національні засади, створено педагогічну академію, до кінця 1917 року замість двох дозволених відкрито 53 українських гімназій⁴.

За Гетьманату Міністерство народної освіти і мистецтв, яке очолював М. П. Василенко, повело справу далі, відкрило два нові університети, але вже — українські, близько 150 українських гімназій⁵. Нові мішані гімназії почали діяти в Києві, Білій Церкві, Могилеві-Подільському, Острозі, Умані, Черкасах, дівочі — у Києві, Кам'янці-Подільському, реальні школи — у Києві, Черкасах, Олевську, Вінниці, Проскуріві⁶.

За Директорії принципові вимоги щодо впровадження в освітній процес краєзнавства були закладені в “Проекті Єдиної школи на Україні”. “Школа виховальна буде і національно-державною, — зазначалося в “Загальній частині”. — Дитина перш за все знатиме про життя своєї місцевості, свого народу на українській землі, побачить його красу, знатиме про його скарби”⁷. У “Проекті” зазначалося, що через історію, краєзнавство “повинно бути виплекане в дітях розуміння зв'язку між сучасним життям і минулим, щоб дитина відчувала культурний зв'язок з життям тих людей, що раніш осіли в краї. Історія поруч з рідною мовою вкладе й зміст у національне почуття дитини”⁸. 1 січня 1919 року Директорія ухвалила закон, згідно з яким державною мовою в УНР оголошувалася українська. 30 січня міністр народної освіти І. І. Огієнко видав наказ, яким “викладовою мовою по всіх школах України: вищих, середніх та нижчих проголошувалася українська”⁹.

На всіх етапах національно-демократичної революції знаходила підтримку і розвиток

вища школа, де концентрувалися кадри науковців-дослідників, проводилася відповідна краєзнавча робота. На початок березня 1917 року в Україні діяло 3 університети та 8 учительських інститутів, які з 1918 року набули статусу вищих навчальних закладів. 5 жовтня 1917 року в Києві відкрито український університет, тільки на історико-філологічному факультеті якого навчалося 420 студентів¹⁰.

22 жовтня 1918 р. відбулося офіційне відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету¹¹, який став не тільки осередком освіти, культури, а й з самого початку взяв курс на розвиток краєзнавчих традицій Поділля, підтримку діяльності існуючих і створення нових краєзнавчих осередків. Ректор І. І. Огієнко запросив до викладацької праці відомих подільських дослідників-краєзнавців П. М. Бучинського, голову Товариства природодослідників, Ю. Й. Сіцинського, який читав лекції з історії Поділля¹², О. З. Неселовського, К. В. Широцького — краєзнавця, пам'яткоохоронця, етнографо-фольклориста¹³. Наприкінці 1919 року 13 професорів та 31 приват-доцент об'єдналися в Наукове товариство, яке поставило метою: "...Розроблення і популяризацію українською мовою різних галузей науки, підтримання зв'язків між вченими... сприяння розповсюдженню наукових знань через лекції, видання Товариства"¹⁴. З січня 1920 р. члени Товариства розгорнули збір матеріалів до біографічного словника діячів Поділля, історичного словника української мови, готували і публікували курси лекцій, підручники. Декан історико-філологічного факультету професор П. В. Клименко вивчав історію подільських цехів і ремесел, проблеми національно-культурного будівництва на Поділлі. Завідуючий кафедрою літератури України П. Г. Клепатський¹⁵ підготував ряд праць про життя і творчість відомих українських письменників, вивчав історію та літературу краю, став активним пам'яткоохоронцем, співпрацював спочатку з комісією охорони пам'яток старовини та мистецтва, а потім — Товариством охорони пам'яток старовини та мистецтва¹⁶. Чимало уваги вивченню подільських архівів приділяв професор Є. Д. Сташевський, виходець з м. Зінькова. 1919 року Н. Я. Григор'єв видав підручник "Поділля, історико-географічний нарис"¹⁷. Приват-доцент Д. І. Дорошенко видрукував працю "Про минулі часи на Поділлі"¹⁸. Професор кафедри порівняльного мо-

вознавства та санскритської мови Є. К. Тимченко вивчав подільську лексику, організував збір матеріалів до історичного словника української мови¹⁹. Плідно вивчали Поділля і використовували у викладацькій роботі результати досліджень В. О. Геринович, І. А. Любарський, М. О. Драй-Хмара та інші вчені.

Університетський архіваріус П. О. Богацький, відомий військовик і громадський діяч Директорії, майбутній професор-літературознавець, не тільки розбирав, описував, а й аналізував і досліджував архівні матеріали, у часописі "Слово" видрукував листи В. П. Затонського про "безцеремонне поводження В. Леніна з грішми партії і диктаторське поводження його взагалі"²⁰.

Науково-краєзнавчою роботою під керівництвом професорів, доцентів займалися й студенти, об'єднані в наукових гуртках — історичному, архівному, літературному, природничому та географічному. Результати їх роботи відображав науково-літературний журнал "Нова думка"²¹. Фонд краєзнавчої літератури накопичувала університетська бібліотека²².

В умовах революційного оновлення суспільного життя відродилися "Просвіти" й зробили свій внесок у розгортання краєзнавчого руху. До кінця літа 1917 року в Україні діяло більше 2000 просвітянських організацій²³. Плідно працювала Київська губернська "Просвіта" за активної участі Б. Грінченка, С. Паньківського, О. Лотоцького та інших, мала бібліотеку, агітаційну, лекторську, видовищну і театральну комісії, сприяла виданню творів М. С. Грушевського, М. П. Драгоманова, С. О. Єфремова. Її осередки діяли практично в усіх селах Васильківського повіту, на Переяславщині, зокрема — у Вергунах, Помоклі, Борисполі, Хоцьках, Віненцях²⁴. Не зупинила цей процес німецько-австрійська окупація. 1918 року з'явилися просвітницькі осередки в містах Янушпіль, Худків, Новоград-Волинський на Житомирщині, Сарни, Острог, с. Городок на Рівненщині, в Оринині, Летичеві, Могилеві-Подільському, Сербах, Кукавці, Сніткові на Поділлі, всього в Подільській губернії — 45, на Волині — 17, у Чигиринському повіті — 17, Черкаському — 7, Київському — 25 нових "Просвіт"²⁵.

15 вересня 1918 року на першому організаційному зібранні жванецька "Просвіта" взяла собі ім'я І. М. Степенка²⁶. З початком роботи

Кам'янець-Подільського українського університету там також було створено “Просвіту”, до якої ввійшли викладачі та студенти. Їх робота мала і науково-дослідницький, і популяризаторський характер, сприяла створенню осередків у ближчих до Кам'янця-Подільського населених пунктах — Дунаївцях, Жванчику, Цівківцях²⁷. Діяльність “Просвіти” була різнобічною. У Кам'янці-Подільському влітку 1918 року українознавчі курси пройшли 250 чоловік²⁸. Просвітники К. Солуха, О. Пащенко, О. Шулмінський та інші ініціювали й готували відкриття університету. “Просвіти” засновували й фінансували школи, зокрема — у Вінниці, Козятині, Волочиську, 10 шкіл — у Київському повіті. При активній допомозі “Просвіти” була відкрита при Кам'янець-Подільському університеті “Перша українська гімназія”²⁹. “Просвіти” формували бібліотечні фонди, відроджували українські свята та обряди, популяризували минуле краю, фольклор, етнографічні знання, виховували маси на героїчних сторінках минулого.

Державні органи навіть в умовах бойових дій всіляко підтримували діяльність краєзнавчих структур. 21 січня 1919 року Рада Міністрів УНР асигнувала Подільському церковному історико-археологічному товариству та Товариству подільських природослідників по 5 тис. крб. кожному³⁰. Історико-археологічне товариство на знак вдячності обрало І. Огієнка своїм почесним членом. 7 липня 1919 року подяку І. Огієнкові надіслало Товариство подільських природослідників “за допомогу — призначення Радою Міністрів УНР щорічної матеріальної допомоги в сумі 5 тис. крб.”³¹. Високо оцінюючи регіональні науково-краєзнавчі студії та діяльність місцевих дослідників, комісія з питань створення вищих навчальних закладах 5 грудня 1918 року просила міністра народної освіти виділити Українському науковому товариству 541450 крб. і встановити щорічну бюджетну підтримку в сумі 451200 крб.³², 10 тис. Товариству дослідників Волині, 21 тис. — Волинському центральному музеєві³³.

Обставини, що склалися в ході світової та громадянської воєн, на одне з чільних місць висунули пам'яткоохоронну роботу. Естафету Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва³⁴ перебрав створений 12 травня 1917 року за ініціативи наукових і громадських діячів Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва в Ук-

раїні (ЦКОПСІМУ), який очолив все той же Микола Федотович Біляшівський³⁵. У складі ЦКОПСІМУ були представлені не тільки краєзнавці Києва та Київської губернії, а й Поділля — І. Ч. Зборовський, Ю. Й. Сіцинський, К. В. Широцький, Волині — П. А. Тутковський, Ф. Р. Штейнгель³⁶. У липні 1917 року Центральний пам'яткоохоронний комітет вже налічував 53 особи, серед них досить помітні й авторитетні постаті М. Грушевського, Г. Павлуцького, В. Щербини, В. Щербанівського, Д. Мощенка, О. Грушевського, І. Степенка, В. Модзалевського, Д. Яворницького, Д. Дорошенка, М. Петрова, М. Василенка, П. Нарбута, М. Мурашка³⁷. Статут визначив мету і завдання новоствореного органу — реєстрація пам'яток, формування банку даних про них, здійснення заходів зі збереження, вивчення й популяризації, охорони, у тому числі — за рахунок відновлення, створення нових і підтримки діяльності існуючих музеїв, архівів і бібліотек як важливих пам'яткоохоронних та краєзнавчих структур. У такий спосіб планувалася охорона рухомих пам'яток. Щодо монументальних пам'яток історії та культури, то ЦКОПСІМУ зайняв жорстку позицію: не допускати зносу високимистецьких, якщо вони навіть представляли попередню політичну добу. Громадському пам'яткоохоронному органу явно не вистачало повноважень. В результаті тривалих аргументованих дискусій вдалося при Генеральному секретаріаті народної освіти створити відділ музеїв та охорони пам'яток, поєднати його роботу з зусиллями ЦКОПСІМУ. При цьому Рада ЦКОПСІМУ ставала одночасно Радою відділу, очолював її все той же М. Ф. Біляшівський³⁸. Це давало можливість виступити навіть проти рішення Міністерства внутрішніх справ про зняття пам'ятників царських часів. 18 квітня 1918 року Рада відділу прийняла рішення залишити на попередніх місцях пам'ятники князю Володимирі, Б. Хмельницькому, графу Бобринському, деякі перенести до музеїв.

Рада сприяла формуванню пам'яткоохоронних органів на місцях, співпрацювала з ними, зокрема — з Подільським товариством охорони культурно-історичних цінностей, створеним у Вінниці 28 квітня 1917 року, якому надавала допомогу в організації Подільського обласного художньо-промислового і наукового музею³⁹. З ініціативи Ради 26 вересня 1917 року Київська міська дума створила ко-

місію охорони краси Києва й затвердила план її роботи. У січні 1918 року комісія з охорони пам'яток науки і мистецтва розпочала роботу в Умані⁴⁰. Відділ музеїв та охорони пам'яток Генерального секретаріату освіти та ЦКОПСІМ підтримали зусилля пам'яткоохоронців Поділля, спрямовані на збереження історико-мистецьких пам'яток у селах Молочка, Пединка, Голубівка, допомагали пам'яткоохоронцям Київщини, Рівненщини та інших губерній⁴¹. Проводилася робота з повернення в Україну вивезених до Росії реліквій. 17 жовтня 1917 року Секретаріат народної освіти зажадав від губернських комісарів, щоби всі археологічні знахідки, які мали наукову цінність, не пересилалися за межі України, а відправлялися до Києва на експертизу. Відділ охорони пам'яток взяв на себе видачу дозволів на археологічні розкопки⁴². Був підготовлений проект закону про охорону пам'яток, розглянутий і схвалений Радою ЦКОПСІМУ 26 квітня 1918 року. Однак прийняти цей закон Українська Центральна Рада вже не встигла⁴³.

Пам'яткоохоронна робота як напрям краєзнавства набула дальшого розвитку за часів Української держави. Гетьманський уряд зберіг відділ охорони пам'яток у складі головного управління мистецтв та національної культури освітнього міністерства, фінансово підтримував його заходи. 10 червня 1918 року Рада міністрів оголосила могилу Т. Г. Шевченка державною власністю, виділила кошти на утримання цього місця в належному стані, вирішила відкрити в Києві пам'ятник Кобзарю. 22 825 крб. були асигновані на проведення розкопок Зарубського монастиря біля Трахтемирова на Київщині, у вересні — ще 100 тис. на проведення наукових досліджень, ремонт і реставрацію пам'ятників⁴⁴.

Не менш актуальними залишалися пам'яткоохоронні функції в діяльності краєзнавців доби другої УНР. 29 грудня 1918 року Рада народних міністрів УНР слухала доповідь міністра юстиції про заходи щодо охорони Софійського, Володимирського соборів, Андріївської церкви, доручила міністрові віросповідань підготувати проект закону про оголошення їх державними національними святинами⁴⁵. Директорія намагалася увічнити пам'ять про своїх героїв, 7 січня 1920 року постановила, щоби імена загиблих у боротьбі з гетьманським урядом були “записані на мармурові дошки і вивішені в церквах і школах

кожного міста і села, у волосних народних і міських управах на вічний спомин”. Виконуючий обов'язки міністра народної освіти П. І. Холодний намагався відновити діяльність пам'яткоохоронного відділу, 20 серпня 1919 року затвердив професора Кам'янець-Подільського українського університету П. В. Клименка головою комісії з охорони пам'яток старовини і мистецтва при Головному управлінні мистецтв і національної культури, доручив йому підготовку рекомендацій та інструкцій з питань охорони пам'яток⁴⁶. Комісія видала єдине число архівно-музейного часопису “Українська старовина” з історико-краєзнавчими статтями О. Благодиря — директора Українського військово-історичного музею “З мартирології української старовини”, П. Клименка — “Архівна справа на Україні”, “Українська мистецька старовина та її національний зміст”, О. Прусевича — “Пам'ятки фортифікаційної штуки на Поділлі”, підготувала проект закону “Про охорону пам'яток старовини і мистецтва”, який проголошував взяття під державну охорону всіх пам'яток старовини і культури, передбачав суворе покарання — аж до 2 років тюрми — за порушення вимог. У вересні 1919 року уряд виділив 10000 грн. на оплату праці комісії для обміру Кам'янець-Подільської фортеці, 5000 грн. комісії, що займалася вінницькими Мурами⁴⁷.

У період національно-визвольних змагань дальшого розвитку набуло музейне будівництво, започатковане в ХІХ ст. Більшість джерел стверджує, що в дореволюційні часи в Україні діяло 36 музеїв⁴⁸. В архівних фондах установ УНР, Української держави поки не виявлено повного обліку кількості музейних закладів 1917–1920 рр., бо, власне, важко й стверджувати, що якісний облік тоді можна було провести. Однак збереглися свідчення про повернення з евакуації одних, підтримку роботи інших, заснування нових музеїв. “У 1919 році разом з художником Кореневим В. О. заснував “Вінницький народний музей”, яким з кінця того року й керував... Музей наш із випадкової збірки рештків панського майна перетворився в установу, яка може гордитися своїми етнографічними збірками”, — повідомляв у своїй біографії юрист Брлінг Густав Вольдемарович, відомий на Поділлі краєзнавець-музейник, і цим засвідчив джерело комплектування багатьох музеїв, ту безкорисливу самовідданість, яка у ті роки була властива багатьом українським ученим,

краєзнавцям, діячам освіти й культури⁴⁹. 1919 року створенням у Вінниці Подільського обласного художньо-промислового і наукового музею займалося також Подільське товариство охорони культурно-історичних цінностей.

1918 року заснований музей Кам'янець-Подільської художньо-промислової майстерні, 1919 року — Кабінет-музей Кам'янець-Подільського державного українського університету⁵⁰. 1919 року з'явилися музеї в Черкасах, Умані.

Музейна справа вимагала упорядкування й координації, яку взяв на себе відділ музеїв та охорони пам'яток Генерального секретаріату освіти та ЦКОПСІМ. У листопаді 1917 року відділ направив у губернії анкети для вивчення стану музеїв, їх обліку і надання допомоги. Підтримав він пропозицію про організацію в Києві архіву-музею війни та революції, внесеної Всеукраїнською радою військових депутатів, музею єврейської старовини, створення Українського національного музею⁵¹. Однак евакуація Центральної Ради та її урядових установ у зв'язку з вторгненням військових загонів підполковника Муравйова перешкодила здійсненню наміченого. Почалася хвиля пограбувань, яка не обминула музеї.

З утвердженням Директорії музеї отримали деяку матеріально-фінансову допомогу, зокрема — Кам'янець-Подільський історико-археологічний, Волинський центральний. У січні 1919 року міністр народної освіти І. І. Огієнко запропонував на розгляд Директорії проект статуту Українського національного музею.

У серпні 1919 року музеям Києва та захоплених територій завдала суттєвих втрат денікінська "Комісія з реалізації воєнної здобичі", яка за рахунок музейних фондів покращувала матеріально-фінансовий стан Добровольчої армії. 30 серпня Українська академія наук сформувала Комітет для охорони пам'яток старовини, який мав протистояти пограбуванню. Подібний орган був створений у Київському університеті⁵².

І все ж військові події 1917–1920 рр. не зупинили процесу музеетворення. Р. В. Маньківська припускає, що 1917–1920 рр. було створено близько 50 нових музеїв⁵³. Вважати цю цифру остаточною — неможливо через різнобій статистичних показників щодо кількості музеїв дореволюційних та й післяреволюційних років.

Центральна Рада заклала основи українського архівного будівництва, у вересні 1917 року заснувавши при Генеральному секретаріаті папірне архівне управління, згодом реорганізоване в Головне архівне управління для "врятування архівів, що гинули масово в часи розрух, і приведення в порядок того, що вдалося врятувати"⁵⁴. У січні 1919 року Рада Народних Міністрів УНР постановила передати Центральний архів давніх актів, що перебував у віданні університету св. Володимира, у підпорядкування Головного управління мистецтв і національної культури, на упорядкування архіву, придбання документальних колекцій виділила 364 тис. крб.⁵⁵ У вересні того ж року Міністерство народної освіти заборонило передачу в утилізацію цінних документів без експертизи й дозволу пам'яткоохоронних органів.

У роки Української національно-демократичної революції велика увага приділялася бібліотекам, врятуванню книжкових фондів, упорядкуванню й популяризації краєзнавчої літератури, а отже — започаткуванню бібліотечного краєзнавства. У листопаді 1917 року уряд УЦР прийняв постанову про заснування української національної бібліотеки в Києві⁵⁶. За Гетьманату було створене Всеукраїнське бібліотечне товариство⁵⁷. Українська академія наук розбудовувала Національну бібліотеку з власним статутом, відкрила її філії на базі Київської духовної академії та у Вінниці.

Незважаючи на суворі військові умови, центральні та місцеві органи влади УНР дбали про поповнення бібліотек книгами, у першу чергу — українськими, сприяли книговиданню. Протягом 1917–1919 рр. було видано 4313 назв книг тиражем у 35,8 млн. примірників, у тому числі — 2479 назв українською мовою⁵⁸. Виходила історична й краєзнавча література, зокрема видавництво "Дністер" у Кам'янці-Подільському 1918–1920 рр. випустило "Історію українського народу", "Історію України, виложеної народними думами та піснями" Н. Григорієва, донесло до читачів твори С. Руданського⁵⁹. Бібліотеки поповнювалися також періодикою, якої, за підрахунками Г. Я. Рудого, 1917 року вийшло 133 назви, 1918 р. — 306, 1919 р. — 243, 1920 р. — 286 газет виходило українською мовою, а ще 27 — українською та російською одночасно⁶⁰.

Отже, подвижницькою працею дослідників XIX — початку XX ст. була зроблена спроба інституціоналізації краєзнавчого руху, запо-

чатковані такі його форми, як державне й громадське, бібліотечне, музейне, архівне, пам'яткоохоронне, дальшого розвитку набули фольклорно-етнографічні дослідження, вивчення історії, географії, природи регіонів, окремих населених пунктів. Попередники відпрацювали методику збору, систематизації та узагальнення наукової інформації, заснували різноманітні друковані органи, видали колосальний об'єм друкованої продукції — монографій, нарисів, наукових статей, розвідок, окремих документів, фольклорних творів, створивши для наступників відповідну джерельну базу.

Краєзнавці XIX — початку XX ст. дали приклад самоорганізації, створення різних церковних і світських краєзнавчих структур, спроби координації краєзнавчої діяльності. Молода українська демократія, 1917 року розпочавши практичне втілення національної ідеї, розбудову духовного життя, у вирі перманентних воєнних дій, що рухалися по трагічній для неї траєкторії, зуміла зберегти, а по

деяких напрямках й розвинути краєзнавчий досвід попередників, надати йому національно-патріотичного характеру.

Особливістю краєзнавчого руху на Правобережній Україні було те, що він розвивався в умовах воєнних дій, національно-визвольних протистоянь, частой зміни влади, масових призовів до армії, евакуації освітніх, музейних та інших установ, розорення приватних архівних, книжкових, музейних колекцій. Водночас труднощі посилювали пам'яткоохоронний, пам'яткознавчий напрям краєзнавства, рівень краєзнавчої діяльності “Просвіти”, музеїв, Подільського церковного історико-археологічного товариства, у Кам'янці-Подільському був створений український державний університет, у Вінниці — філія Всенародної бібліотеки України, виникли інші осередки освіти, культури, краєзнавства.

Все це у поєднанні з іншими факторами створило сприятливі передумови для бурхливого розвитку масового краєзнавчого руху 20-х років XX століття.

Джерела та література

- 1 П з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25 грудня 1996 р., м. Київ): матер. і док. / редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. — К.: Рідний край, 1997. — С. 32; Тронько П. Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи) / П. Т. Тронько. — К.: НАНУ, Ін-т іст. України, 2000. — С. 39; Його. Краєзнавство України: здобутки і проблеми (До III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців). — К.: НАНУ, Ін-т іст. України, 2003. — С. 30; Його. Українське краєзнавство в XX столітті (До 75-річчя Всеукр. спілки краєзнавців) / П. Т. Тронько. — К.: НАНУ, Ін-т іст. України, 2002. — С. 14.
- 2 ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 16 — Постанови громадських організацій про підтримку Центральної Ради і надіслані привітання їй та секретарю освіти. Відозви Генерального секретаря освіти Стешенка до громадян і вчителів про допомогу в українізації школи та розповсюдження брошури “Чого прийшли німці на Україну”. 2.07.1917 — квітень 1918 рр. — Арк. 5; Там само. — Спр. 17 — Постанови Секретаріату про організацію місцевих учительських спілок і Всеукраїнської спілки учителів, їх статuti, протоколи з'їздів, скликання всеукраїнського з'їзду. Квітень 1917–16.07.1918 рр. — Арк. 5–6.
- 3 Кукурудзяк М. Г. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці / М. Г. Кукурудзяк, М. М. Собчинська. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 1997. — С. 33.
- 4 Дроб'язко П. І. Українська національна школа: витоки і сучасність / Л. І. Дроб'язко. — К.: Вид. центр “Академія”, 1997. — С. 19–20.
- 5 ЦДАВО України. — Ф. Р. 4633. — Оп. 1. — Спр. 112. — Матеріали секції загальнометодичних проблем історичного краєзнавства Всесоюзної конференції про досвід написання історії міст і сіл, фабрик, заводів, колгоспів і радгоспів СРСР. 24.05.1972 р. — Арк. 367.
- 6 Кукурудзяк М. Г. Вказ. праця. — С. 69.
- 7 ЦДАВО України. — Ф. 2582 — Оп. 1. — Спр. 676 — Проект Єдиної школи на Україні. 1910 р. — Арк. 3.
- 8 Основи будівництва вільної єдиної трудової соціалістичної школи на Україні // Вільна українська школа. — 1918/19. — № 8–9. — С. 149–152.
- 9 ЦДАВО України. — Ф. 2582. — Оп. 1. — Спр. 2 — Накази (копії) по Міністерству

- народної освіти про призначення та звільнення від служби та організацію роботи Департаменту позашкільної освіти. 17.12.1918 — 28.10.1919 рр. — Арк. 3.
- 10 *Кукурудзяк М. Г.* Вказ. праця. — С. 90.
- 11 ЦДАВО України. — Ф. 2201. — Оп. 3. — Спр. 23 — Копії Закону гетьманської Ради міністрів, тимчасового закону про заснування університету в м. Кам'янці на Поділлі. 1918 р. — Арк. 27.
- 12 Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХО). — Ф. Р. 3333 — Оп. 1. — Спр. 15 — Личные документи и фотокарточки Е. И. Сецинского и О. К. Сецинской 20.05.1902 — 14.05.1935 гг. — Арк. 8.
- 13 ЦДАВО України. — Ф. 2582 — Оп. 1. — Спр. 187 — Документи Кам'янець-Подільського державного університету. Т.1 (розпорядження Міністерства і листування з організаційних питань про штати, кошти, відкриття факультетів, прийом студентів). 30.01.1919 — 10.05.1920 рр. — Арк. 52–53.
- 14 ДАХО. — Ф. Р. 582 — Оп.1. — Спр. 30 а — Устав научного товарищества при університете; тезиси лекцій преподавателей и рефератов студентов. 1920 г. — Арк. 5; Там само. — Ф. Р. 582 — Оп.1. — Спр. 69 — Устав совета студенческих представителей. Переписка университета. Протокол. 28.10.1919–5.05.1920 гг. — Арк. 81.
- 15 ЦДАВО України. — Ф. 2582 — Оп. 1. — Спр. 182 — Документи Кам'янець-Подільського університету (листування про затвердження професорів і приват-доцентів, про влаштування допоміжних інституцій — біологічної станції, зразкового городу, про допомогу Подільському церковному історико-археологічному товариству). 9.01. — 5.04.1919 р. — Арк. 70.
- 16 Репресоване краєзнавство (20–30-і роки) / редкол.: Тронько П. Т. (голова), Винокур І. С., Врублевська В. Б. [та ін.]. — К.: Рідний край, 1991. — С. 202.
- 17 *Григорій Н. Я.* Поділля: Географічно-історичний нарис / Н. Я. Григорій; вступ. ст. О. Сухобокової. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. — 92 с.: карта.
- 18 *Дорошенко Д.* Про минулі часи на Поділлі (Коротка історія краю) / Д. Дорошенко; Под. губерн. народна управа. — Кам'янець-Подільський: Друк. Под. губ. нар. управл., 1919. — 40 с.
- 19 Історія Академії наук України. 1918–1923: док. і матер. / редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) [та ін.]. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 389.
- 20 *Богацький П.* З пережитого. Спогади / П. Богацький // Вільна думка (Австралія). — 1955. — Ч. 12–15. — С. 37.
- 21 ДАХО. — Ф. Р. 582. — Оп. 1. — Спр. 83 — Студенческий литературно-научный журнал “Новая думка”. 1920 г. — Арк. 33.
- 22 Там само. — Спр. 86 — Копія рукописи “Библиография из истории евреев на Украине”. — Арк. 25–26; Там само. — Спр. 89а — Протоколи засідань бібліотечного совета, устав, отчет о работе библиотеки за 1 полугодие 1918–1919 учебного года. Переписка с учреждениями, преподавателями университета о приобретении книг для библиотеки, улучшении условий работы посетителей читального зала. Список сотрудников библиотеки. Декабрь 1919 — 25 марта 1920 гг. — Арк. 1–27.
- 23 *Розовик Д. М.* Центральна Рада і українська культура / Д. М. Розовик // Укр. іст. журн. — 1993. — № 2–3. — С. 21.
- 24 Там само. — С. 22.
- 25 ЦДАВО України. — Ф. 2201. — Оп. 2. — Спр. 13 — Листування з державним банком про розмін чеків, розасигнування коштів на курси українознавства. 26.03. — 31. XII.1918 р. — Арк. 2–3; Там само. — Оп. 3. — Спр.13 — Списки “Просвіт” на Україні. 1918 р. — Арк. 20–23.
- 26 ДАХО. — Ф. Р. 582. — Оп.1. — Спр. 14 — Личная переписка ректора университета за 1918–1919 гг. — Арк. 1; Завальнюк О. М. Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори й будівничі (1917–1920 рр.) / О. М. Завальнюк. — Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. — С. 106.
- 27 *Прокочук В. С.* Краєзнавство в Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918–1920 рр.) / В. С. Прокочук // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1998. — Т. 1. — С. 26.
- 28 Звіт діяльності Кам'янецької “Просвіти” // Освіта. — 1918. — № 3. — С. 22.
- 29 *Кукурудзяк М. Г.* Вказ. праця. — С. 69, 93.
- 30 ЦДАВО України. — Ф. 2582 — Оп. 1. — Спр. 182 — Документи Кам'янець-Подільського університету (листування про затвердження професорів і приват-доцентів, про влаштування допоміжних інститу-

- цій — біологічної станції, зразкового городу, про допомогу Подільському церковно-історико-археологічному товариству). 9.01. — 5.04.1919 р. — Арк. 84–85.
- 31 ДАХО. — Ф. Р. 582. — Оп.1. — Спр. 13 — Переписка ректора університета Огиенко І. І. с Министерством просвещения, управлінням прессы, Жванецким товариществом “Просвіта” о зачисленні його почетом членом товарищества, составлении программы по истории украинского языка, разрешение на выезд в города Западной Украины; поздравления в связи с назначением его министром просвещения; свидетельство об окончании военно-фельдшерской школы и документы по другим вопросам. 24.09.1918 — 10.07.1919 гг. — Арк. 53.
- 32 ЦДАВО України. — Ф. 2201. — Оп. 2. — Спр. 7 — Департамент загальних справ. Документи про організацію Української академії наук (законопроект, протоколи, кошториси). 10.06–5.12.1918 р. — Арк. 7.
- 33 Там само. — Арк. 30 зв.
- 34 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІА). — Ф. 725 — Оп. 1. — Спр. 30 — Журнали засідань Ради, розпорядчого комітету і загальних зборів товариства. 8.02.1912 — 3.02.1918 рр. — 113 арк.
- 35 ЦДАВО України. — Ф. 2581 — Оп. 1. — Спр. 12 — Проекти, постанови і доповіді про організацію і структуру Секретарства та Міністерства освіти УНР. 1917–1918 рр. — Арк. 30.
- 36 Там само. — Ф. 2201. — Оп. 2. — Спр. 206 — Листування з Хорольською повітовою земською управою про відкриття вчительської семінарії в м. Хорол. 4.07. — 25. XI.1918 р. — Арк. 11; Там само. — Ф. 2581 — Оп. 1. — Спр. 206 — Документи про Центральний комітет охорони пам’яток старовини і мистецтва на Україні (статут, персональний склад, кошторис, план роботи). 28.08.1917 — 15.04.1918 рр. — Арк. 11.
- 37 Там само. — Арк. 12–14.
- 38 Там само. — Арк. 3–4.
- 39 Там само. — Спр. 207 — Протоколи ради ЦК охорони пам’яток старовини і мистецтва на Україні. 26.10.1917 — 30. 04.1918 рр. — Арк. 19.
- 40 *Нестуля О. О.* Охорона пам’яток України за доби Центральної Ради / *О. О. Нестуля* // Укр. іст. журн. — 1993. — № 10. — С. 108.
- 41 Там само. — С. 109.
- 42 Там само. — С. 111.
- 43 Там само. — С. 115.
- 44 *Машевський О.* Охорона пам’яток у 1918 році / *О. Машевський* // Історичний календар. — К., 1997. — Вип. 4. — С. 101–102.
- 45 *Нестуля О. О.* Вказ. праця. — С. 115.
- 46 Там само. — С. 119.
- 47 Там само. — С. 121.
- 48 *Маньковська Р. В.* Наукова концепція класифікації музеїв і формування музейної мережі в Україні в 20-х рр. ХХ ст. / *Р. В. Маньковська* // VIII всеукр. наук. конф. “Історичне краєзнавство і культура”: наук. доп. та повідом. / редкол.: *П. Т. Тронько* (голова) [та ін.]. — К.: Рідний край, 1997. — Ч. І. — С. 418.
- 49 ЦДАВО України. — Ф. Р. 166. — Оп. 12. — Спр. 832 — Брлінг Густав Вальдемарович [ОС]. — Арк. 1–4.
- 50 Там само. — Ф. 2201. — Оп. 2. — Спр. 569 — Листування з Департаментом мистецтв про роботу Кам’янець-Подільської художньої ремісничої майстерні, звіт, доповідна записка, фінансовий стан, особовий склад. 18.05. — 17.07.1918 р. — Арк. 24.
- 51 *Нестуля О. О.* Вказ. праця. — С. 112.
- 52 Перший піврік існування Української академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року. — К., 1919. — С. 151–152.
- 53 *Маньковська Р. В.* Вказ. праця. — С. 418.
- 54 *Заремба С. З.* Українське пам’яткознавство: історія, теорія, сучасність / *С. З. Заремба*. — К.: Логос, 1995. — С. 183.
- 55 *Нестуля О. О.* До питання про охорону пам’яток культури за Директорії / *О. О. Нестуля* // Укр. іст. журн. — 1994. — № 6. — С. 116.
- 56 *Розовик Д. М.* Вказана стаття. — С. 24.
- 57 *Заремба С. З.* Вказ. праця. — С. 167.
- 58 *Савчук В. О.* Краєзнавство України в період національно-визвольних змагань / *В. О. Савчук* // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). — К.: Рідний край, 1999. — Вип. 6. — С. 59.
- 59 Енциклопедія українознавства: В 10 т. — Львів: Вид-во “Молоде життя”, 1993. — Т. 2. — С. 550.
- 60 *Рудий Г. Я.* Розвиток газетної періодики України в часи виборювання державності

Виктор Прокопчук

**Основные факторы активизации краеведческого движения
на Правобережной Украине в 20-е годы XX века**

В статье раскрываются предпосылки активного развития краеведения на Правобережной Украине в 20-е годы XX в. в условиях становления советской власти.

***Ключевые слова:** краеведение, предпосылки, “звездный час”, музейное краеведение, памятниковедение, Правобережная Украина.*

Victor Prokopchuk

**Main factors of brisking upof study of local lore movement
in Right-bank Ukraine in the 20s of the XXth century**

The article reveals premises of active development of study of local lore in Right-bank Ukraine in the 20s of the XXth century under conditions of settling of the Soviet power.

***Key words:** study of local lore, premises, “star time”, museum study of local lore, study of memorials, Right-bank Ukraine.*

